

A temető-kép és az emlékezés kapcsolata a társadalom rendszerében

KUCSERA SÁNDOR

A születés, a házasság és a halál az ember életének három nagy állomása. „Ha a búzaszem nem hull a földre és nem hal el, egymaga marad, de ha elhal, sok termést hoz.” – olvasható János evangéliumában, megvilágítva az emberiség egyetemes mentalitástörténetét, amit az évezredek során a vallási szokások¹ formáltak egységes rendszerre. Így épített az ember maga köré művészetet.²

Fő kérdésvetése az, hogy milyen értelmezési lehetőséget rejt magában a temető mint tér esztétikai, kommunikációelméleti, néprajzi és művészettörténeti szempontból. A temető másolja az „élő” társadalmat, ezért logikusnak tartom, hogy dichotóm rendszert állítsak fel, ahogy a társadalomtudományok is különbséget tesznek a városi és a vidéki társadalom között, tehát egyaránt vizsgálандók a városi és a falusi temetők. Az előbbi a magaskultúra és a magasművészet³ része, és a kollektív kulturális emlékezés színhelye. György Péter megfogalmazásában az „emlékmű sajátossága, hogy nem várt konnotációkat, jelentéseket teremt, illetve asszociációkat kelt.”⁴ A városi temető, különösen a Fiumei úti sírkert,⁵ olyan kulturális tér vagy kiállítás, esetleg múzeum, ahol emlékművek *in situ* találhatóak meg.

A kutatás tárgya Európa és azon belül is Magyarország, elsősorban néprajzi, kulturális antropológiai és művészettörténeti forrásokra támaszkodva. Ezzel szemben a falusi temetők

---

¹ Egyformán gondolok itt a *religio* és a *supertito* szerepére. A témában olvasható rövid összefoglalás Voigt Vilmostól: *A vallási élmény története*. Budapest: Timp Kiadó, 2014, 66.

² „Miben különbözik a vallás a többi társadalmi tudatformától?” – teszi fel a kérdést Voigt Vilmos néprajzkutató, és meg is válaszolja: „Az, hogy általános érvényű, saját intézmény- és eszmerendszere van, ezek mögött pedig ott van az ideológia, a többi tudatformát (művészet, jog, tudomány) is jellemzi. A vallás különös vonása azonban az, hogy transzcendentális és (teologikus) evidencia jellegű. Míg a többi tudatforma erre a világra: az emberre a társadalomra vonatkozik a vallás ezen túl valami másra, többre mutat rá.” Voigt: *A vallási élmény története*, 59. Tanulmányom szempontjából ez azért fontos, mert megmutatja annak a normatív rendszernek az eszmei hátterét, ami a temetkezési szokásokat és a funerális művészeteket szabályozta vagy szabályozza. Függetlenül attól, hogy a vallás melyik jelenségéről beszélünk.

³ A magasművészet és a folklórjelenségek kölcsönhatását a néprajz tudománytörténetébe Hermann Bausinger vezette be *A folklór és az alászállt műveltségi javak* című tanulmányával. In: Uó.: *Az újrarájzolt nép. Herman Bausinger válogatott tanulmányai. Fordításgyűjtemény*. Budapest: ELTE-Bölcsészettudományi Kar – Folklór Tanszék (Folcloristica 7.), 1983, 97–112.

⁴ György Péter: A fiumei úti sírkert mint nemlétező múzeum – A kerepesi temető is pontos képet ad a nemzeti emlékezetről. MúzeumCafé 13. muzeumcafe.hu/hu/fiumei-uti-sirkert-mint-nemletezo-muzeum/ [2021. 03. 15.]

⁵ Korábban Kerepesi úti temető.

erősen függenek a rurális közösség kollektív emlékezetétől és zártabb kommunikációs rendszert alkotnak. Többnyire a történelmi emlékezés színhelyei külön teret kapnak a település centrumában. A halál kijelöli és meghatározza a társadalomban betöltött helyünket, amin csak egy-egy történelmi paradigma újrakontextualizálása változtatható.⁶ Korai magyarországi példája ennek a 20. század elején II. Rákóczi Ferenc hamvainak a hazahozatala és újratemetése, amit Tisza István és Thaly Kálmán kezdeményezett.

A funerális rítusok és az ezekhez köthető emlékhelyek kialakítása gyakran részét képezik az aktuális hatalmi reprezentációnak, ami a műalkotás-élmű segítségével válik teljesen annak részévé. Amilyen törekény a társadalom viszonya a köztéri szobrokkal kapcsolatban, olyan változó lehet az emlékezetpolitika iránya is az elhunyt személy megítélésével kapcsolatban. A halál által lezárt életút értelmezése függ a társadalmi és politikai kánontól vagy paradigmától, valamint az adott személy társadalomban betöltött helyétől, szerepétől. Minél inkább a történelem része egy életút, annál inkább kap helyet a nyílt térben, a városi temetőben. Viszont minden társadalmi csoport temetkezési szertartása tovább bontható, mert az egyén szociális, társadalmi determináltsága révén és a társadalmi mobilitásban betöltött helyének megfelelően a magyar parasztság halálképe sem egységes. Annak ellenére, hogy Kunt Ernő az általa feldolgozott temetkezési szokásoknak a „magyar parasztság halálképe” címet adta,⁷ és születtek tanulmányok egy-egy főúri temetkezésről, kevésbé hangsúlyos az a tény, hogy a halál és a temetkezési szertartás gazdasági (reprezentációs) és vallási tekintetben mennyire differenciált még a 21. században is egyazon társadalmi csoporton belül. A temetők arculatát, az elhunyt emlékét és emlékművét meghatározta a vagyoni helyzet, a foglalkozás, a valláshoz való viszony, a tájegységi sajátosságok stb. A halotti rítusokat és azok vizuális jelrendszerét leginkább a kereszténység formálta és szabályozta. Ahogy távolodott a társadalom az egyházi rítusoktól, úgy világiasodott el a temetkezés is. A vallás normatív rendszerét Európában mindig kiegészítették a jogszokások, később a jogi rendeletek.

1983-ban Németh Lajos programadó tanulmányt írt az *Ars Hungarica* hasábjain, melynek bevezetőjében a következőt olvashatjuk:

Az ELTE BTK Művészettörténelmi Tanszéke az 1978–79-es tanévben szemináriumi munka keretében hozzákezdett a budapesti köztemetők síremlékeinek dokumentatív és szélesebb értelemben a funerális művészet szakirodalmának, problémakörének feldolgozásához. A vizsgálat célja részben módszertani-pedagógiai, részben gyakorlati volt. A művészettörténet fontos területe a funerális művészet kutatása, mégpedig nemcsak a síremlék-plasztika vetületében, hanem művészettörténelmi feladat a halotti ceremóniákkal kapcsolatos művészi tevékenység, a funerális építészet, dekoráció, a halálra vonatkozó ábrázolások ikonográfiai, ikonológiai vizsgálata is. E témakör szakirodalmának számbavétele számos módszertani tapasztalatot eredményezhet. Ami pedig a gyakorlati célt illeti: a budapesti köztemetők síremlékei oly gyorsan pusztulnak, temetőink „slummosodása” oly nagymérvű, hogy

⁶ Az 1956-os és 1989-es események köztéri szobrainak a ledöntése is példája ennek a társadalmi újraértelmezésnek. Ahogy a 2021-es BLM-mozgalom szobordöntési akciói is.

⁷ Kunt Ernő: *Utolsó átváltozás. A magyar parasztság halálképe*. Budapest: Gondolat, 1987.

mindenfajta dokumentáció missziót teljesít, legalább fotón, adatlapon rögzíti a menthetetlenül pusztulót.⁸

Balassa Iván már 1973-ban⁹ ugyanarra figyelmeztette a néprajzkutatókat, amire itt Németh Lajos is fölhívta a művészettörténészek figyelmét: temetőink rohamosan pusztulnak és átalakulnak, részévé válnak a társadalmi emlékezetnek és történelemnek. Németh és Balassa egyazon téma kétféle olvasatát szemlélteti, mivel a néprajz orientációja a kishagyományban található, szemben a művészettörténettel, ami az elit kultúra része. Ebbe a két irányba fejlődött tovább a temetők művészete is: amit harminc évvel korábban pusztulásnak láttak a szerzők, az egyfajta átalakulás. Ezeknek a kulturális jelenségeknek és produktumoknak is a változó társadalom áll a háttérben. Németh aggódva adott hangot a szocializmus síremlékekre gyakorolt homogenizáló hatásának, amiben „mindnyájan porból lettünk és csiszolt obeliszkké leszünk.”¹⁰ A „temetők művészete” alatt én olyan társadalmi és művészeti egységet értek, ami kiterjed az ott elhunyt személyek szubjektív, családon belüli emlékezetére. Megítélésem szerint a temetőt komplex jelrendszernek kell tekinteni, melynek szerkezeti elemeit szeretném most röviden ismertetni.

A temető elsősorban kegyhely, ami lezárja az egyén életútját, és a gyászoló hozzátartozókba, az emlékezőkbe ülteti át a meghalt személy biográfiáját. Ez a fajta emlékezés, kegyeleti hely korábban a folklórban öröklődött tovább, és az írásbeliség hagyománya váltotta fel. A halottra már nem hősi énekeken keresztül emlékezünk, hanem plasztikus, kézzelfogható formában állítunk emléket.

Az emlékezésünk másodlagos síkja a síremlék. A síremlék tartalmazhatja az alatta nyugvó személy képét vagy mását, de többnyire a vallás által szabályozott szimbólumokban üzen. Így lesznek ezek a tárgyak műemlékek, síremlékek. A művészettörténet fókuszpontjában a síremlékszobrászat már régóta jelen van, könyvtárnyi szakirodalma van a barokk és a reneszánsz sírplasztikáknak is. A műemlékvédelem folyamatosan figyelemmel kíséri a temetőkép alakulását és a műemlékek sorsát recens anyagok alapján. Entz Géza¹¹ ismertette a síremlékekkel, temetőkkel kapcsolatos műemlékvédelmi szempontokat tudományos igényességgel. 2010-ben a *Műemlékvédelem* című folyóirat 5. száma a temetőkkel, síremlékekkel, a temetéssel kapcsolatos örökséggel foglalkozott.

Viszont amikor a temetők kortárs művészeti, téranropológiai olvasatát szeretném felvázolni, akkor kiindulásként olyan szakirodalmak lehetnek segítségünkre, mint a Frazon Zsófia által írt *Múzeum és kiállítás, az újrarájzolás terei*¹² vagy Ébli Gábor *Az antropologizált múzeum* című könyve.¹³ Témafejtésem szempontjából Frazon legfontosabb következtetései azok, ahol a pantheonizáció és a mítoszteremtés, a szoborállítás vagy -döntés

⁸ Németh Lajos: „Funerális művészet.” *Ars Hungarica* 1983/1, 7–19, itt 7.

⁹ Balassa Iván: „A magyar temetők néprajzi kutatása.” *Etnographia* 84 (1973), 225–242.

¹⁰ Németh Lajos: „Funerális művészet.” Bernáth Mária (szerk.): *Ars Hungarica* 1 (1983), 7–19, itt 10.

¹¹ Entz Géza: „Temetők, temetőkből lévő művészeti emlékek védelme.” Szöllősi Gyula (szerk.): *Hajdú Bihar Temető művészete*. Debrecen, 1980, 75–78.

¹² Frazon Zsófia: *Múzeum és kiállítás. Az újrarájzolás terei*. Budapest – Pécs, 2011.

¹³ Ébli Gábor: *Az antropologizált múzeum*. Budapest: Typotex, 2005.

folyamatát vázolja fel. Ő elsősorban a szocializmus 1945 utáni térfoglaló és emlékezetszervező kapcsolatán, majd a Terror Háza Múzeum emlékezetpolitikai célkitűzésein keresztül foglalkozik a kérdéssel. Ma a Nemzeti Örökség Intézete hivatott óvni a köztéri és a temetőikben található emlékműveket.

A temető harmadik rétege a sírkert vagy kert és tér funkciója. Urbanisztikai és tájépítészeti szempontból a temető nagy kiterjedésű zöldfelület is. Tér és kert kapcsolatában hangsúlyosnak tartom a mentális térképet és az antropológiai olvasatot, illetve azt a megközelítést, hogy a magyarországi temetkezési kultúra etno-kultúrgeográfiai tekintetben kontaktzóna.¹⁴ A temető növényvilágával, térszerkezetével megteremti azt a hangulatot, ami elősegíti az emlékezést, a szemlélődést.¹⁵

A temető mint a kulturális és a szociális emlékezés színhelye és egyben mint kommunikációs tér

Az összehasonlítás alapja a vidéki és a városi temető. A sírkert egyik funkciója, hogy emlékezési hely és reprezentációs tér, de ezzel párhuzamosan megjelenik a kiállítótér és a műalkotások sokasága is, amit szintén egy társadalmi közmegegyezésen alapuló, reprezentációs tér határol körbe. A temetés mint rítus szerves része a sírállításnak, az emlékhelynek, mert elválaszthatatlan memotechnikai tartalommal tölti meg a sírjelet. A műemlék alkotási folyamata is szerves része a műalkotásnak, ami a rítuson keresztül válik teljessé a befogadóban, a szemlélőben. A XXI. században, a „technika korszakában” a mögöttes tartalom kiveszni látszik, mert a síremlék állítása (állami szabályozás híján) túlárazott költségei kiadására kényszeríti a hozzátartozókat, akik kénytelenek a temetkezési vállalat előre meghatározott sablon emlékműveiből választani. Megszűnik az egyediség, ezért válik a temetőben személytelenné a halál. Már nincs szükség egy ügyes kezű fafaragóra vagy művészre (1. és 2. kép), elég lesz a síremlékállításhoz néhány deszka, ami a beton talapzat zsaluzásául szolgál. A temetők művészete minden korban megfelel a kor ízlésének és paradigmájának, meghatározza a halálhoz való viszonyunkat. Az 3. és 4. kép jól szemlélteti azt a homogenizáló jelenséget, ami a XX. század második felétől a tömegmédiá, a fogyasztói társadalom és a globalizáció hatására felgyorsult. Éppen a műemlékvédelem feladata a kiemelt síremlékek megőrzése, konzerválása vagy restaurálása. Nem beszélhetünk viszont egységes temetőképről, nem jelenthetjük ki kategorikusan, hogy milyen egy vidéki temető és abban milyen minőségű síremlékek vannak, és ez igaz a városi temetőkre is. Antropológiai tekintetben egy általános képet lehet felvázolni a temetők művészetéről, kivételek pedig mindig akadnak, ahogy a műemlékvédelmi diskurzus szempontjai is többfélék lehetnek.

¹⁴ Keményfi a kontaktzóna fogalmának meghonosítója a hazai néprajzos tudománytörténetben. Keményfi Róbert: *Etno-kultúrgeográfia vizsgálatok két magyar-román faluban*. Debrecen, 1994.

¹⁵ A temetőben található műalkotások vagy emlékművek nem csak esztétikai és vallási értelmezést kínálnak. A funerális művészetek rezonálnak az egyén fájdalmára és a gyászra, ezért meghatározó a környezete a temetőnek, amibe beletartozik a temető növényvilága és annak kialakítása is.

1. kép Fejfák egy temetőben (saját gyűjtés)

2. kép Az öreg temető részlete Arlóban (saját felvétel, 2013)

A falusi temetőkről általánosságban elmondható, hogy visszatükrözik közösségük kollektív emlékezetét, ami lokális mértékkel mérhető. Hoppál Mihály *Egy falu kommunikációs rendszere* címen foglalta össze megállapításait arról, hogy egy közösség hogyan tartja a kapcsolatot, és milyen jelrendszert dolgoz ki saját maga és a külvilág számára. Nem említi meg a temetők kommunikációs rendszerét, annak ellenére, hogy számos néprajzi szakirodalom kijelenti, hogy a temető az élő falu mása. Hoppál olyan megállapításokat tesz, melyek egyértelműen igazolhatók a temetők kommunikációs rendszerében is. A proxemikus minták fontosak a falu életében. A tárgyak vagy személyek térbeli elhelyezkedése informatív értékű a közösség számára. A falusi társadalomban van példa arra, hogy a tárgyak távolságának, illetve közeleségének jelzőértéke volt.¹⁶ Még inkább így van ez két személy között. Példának hozza az ülésrendet mint a társas kapcsolatok reprezentációs és státuszt

---

¹⁶ Hoppál Mihály: *Egy falu kommunikációs rendszere*. Budapest, 1970, 48.

kijelölő színhelyét a templomban, otthon, lakodalomban stb. Hasonló rendszer alapján temetkeztek a falusi közösségek, amíg a városháza nem vonta irányítása alá a sírok elrendezésének sorrendjét. Rokonok és barátok sírjai egymás közelében voltak megtalálhatók a hadas-temetkezéshez hasonlóan. A különféle társadalmi csoportok is saját részt hasítottak ki maguk számára a temető kertjéből.

Történeti perspektívába vizsgálva azt mondhatjuk, hogy a falusi ember 1945 előtti élettevékenységének színterét alkotó szociális mezőt a külső tényezők például területi és vérségi kötelék általában élethossziglan kijelölték. Ilyen módon az ember szocializálódása, társadalomba való belenevelődése, majd társadalmi tevékenysége is egynemű közegben, társadalmi kontextusban, s rendszerint egyetlen csoportformációban zajlott le. Ha városba kerül, akkor sok csoporthoz tartozik, de ezek a kapcsolatok csak nagyon lazák.¹⁷

Mobilitásra nem vagy alig volt lehetőség. A falunak ez a fajta szociális mezőt homogenizáló hatása úgy jelentkezik a temető művészetében, hogy nincsenek kiemelkedő sírok, és az elmúlt másfél század fölgyorsította a fából készült sírjelek pusztulását, helyükre betonból készült sírjelek kerültek. Ahogy változott a társadalom, úgy a fát fölváltotta a beton és a temetőjog, ezáltal a korábbi művészeti vagy temetőesztétikai érték a XXI. századra teljesen kiveszni látszik a vidéki településeken. Vannak a történelmi események következtében a temetőben elszigetelt, de nem egyedülálló példák. Ilyenek az 1945 utáni, szocialista társadalmi berendezkedés miatt a volt orosz katonák nyughelyei. A Szovjetunió címere, illetve cirill betűk jelennek meg a sírokon. Sok esetben az egész magyarságot érintő történelmi események emlékműve a temetőn kívül helyezkedik el, általában a városmag közelében.

3. kép Kide (Románia): síremlék frissen betonozott alapja a református temetőben – letakarták, hogy védjék az esőtől (saját felvétel, 2013)

¹⁷ Hoppál: *Egy falu kommunikációs rendszere*, 40.

4. kép A kész síremlék kis, fekete márványtáblával, mely tartalmazza az elhunyt nevét, hogy mettől meddig élt és a „nyugodjon békében” feliratot. (Kide, saját felvétel, 2013)

A halotti rítusok az élőknek szólnak, akik az átmeneti rítusok¹⁸ segítségével feldolgozzák a halál tényét, és elfogadják, hogy az ő idejük is véges. A közösség emlékképeket alkot, melyeknél leróhatja kegyeletét. Az utána jövő generációk számára is jelentőségteli ez a kép. A sírjel egyformán él nonverbális és verbális kommunikációs eszközökkel. Minden sírjel befejezetlen műalkotás, mert függ az alatta nyugvó személy társadalmi helyzetétől, ezáltal újrakontextualizálható. Ahogy változik a történelmi kontextus, változik a kollektív emlékezet is. Társadalmi értelemben a halotról jót vagy semmit felfogást felülírja a történelmi hitelesség és a paradigma kérdése. Ezek váltakozása adja az emlékeztet és a múltat. Az egyház ma is része és szabályozója ennek az emlékezőpolitikának, és a vallási mezőn belül folyamatosan megújítja „hatalmi tőkéjét”, szemben az ateizmussal vagy a polgári temetéssel.

A közhelyben kifejezésre jutó reménnyel ellentétben a temető nem a végső nyugalom helye, hanem a mindenkori politikai hatalom által uralt kulturális, szimbolikus tér, a folyamatos kisajátítás, újraírás, változás, eltűnés, síremlék-állítás és süppedék-keletkezés terepe. Foucault a temetőt a heterotópia klasszikus példái között említette, tehát olyan helynek tekintette, amely, szemben a kizárólag a szöveg és kép/zelet formáiban létező utópiával, fontos része a társadalmi tereknek, de mégis kívül is van azokon, s így ellen-térként, speciális határesetként lesz fontossá, történetileg megkerülhetetlenül jellemzővé. Azaz a temető a szimbolikus uralom gyakorlásának különösen fontos helyszíne: a „végső nyugalom” rítusainak, építészetének, morális kulturális földrajzának együttese mindig forrásértékű, a kérdés csupán az, hogy mikor melyik tudomány, milyen szemlélet használja fel – és ki – azokat. Ilyen hely a budapesti Fiumei úti temető is, amely nyilvánvalóan mindenkinek mást jelent: van, akinek a főváros egyik legnagyobb működő

¹⁸ Az antropológiai tudománytörténetbe Arnold Van Jenepe által bevezetett terminus és tudományos szemlélet. Arnold van Gennep: *Átmeneti rítusok*. Budapest: MTA-NKI-PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék – L'Harmattan, 2007 [1909].

temetőjét, másnak a nemzet elmúlt évszázadainak fontos történelmi változásainak színterét, emlékezetét, sőt kulturális terét.¹⁹

Amíg a paraszti közösségek és a falusi temetők zárt térnek és merev struktúrának tekinthetők, addig a városi temetők elsődleges sajátossága, hogy nyílt terek, különösen azok, melyek a nemzeti emlékezetet hivatottak őrizni – ilyen a Fiumei úti sírkert. A temető „múzeumként” is értelmezhető, és a benne található sírjelek műemlékek is lehetnek. A paraszti temető kultuszhely volt,²⁰ nem a reprezentációra épült, hanem a személyes gyászra, a személyes vagy rurális emlékezetre. Ennek megfelelően a temető építészeti és művészeti elemei, sírjelei egyéniek voltak, de közben belesimultak a temető kollektív arculatába, ahogy az 5. képen látható, csónak alakú fejfák is.

5. kép A szatmárcsekei csónak alakú fejfák: különbségek az egyformaságban (saját gyűjtés)

A fejfákon a különféle faragások, rozetták szimbólumrendszere az elhunyt életéről tanúskodott. A kultusz megélése egy zárt közösség része volt, akik nem tartottak igényt a kollektív nemzet figyelmére. Az elhunyt emléket néhány nemzedék őrizte. A rítusok, mondák, mesék a szájhagyomány útján öröklődtek a későbbi generációkra. A temetők

¹⁹ György Péter: „A fiumei úti sírkert mint nemlétező múzeum. A kerpesi temető pontos képet ad a nemzeti emlékezetről.” MuzeumCafé 13, muzeumcafe.hu/hu/fiumei-uti-sirkert-mint-nemletezo-muzeum/ [2021. 04. 05.]

²⁰ Kappanyos András: „A temető retorikája.” Café Babel 24, 173. cafebabel.hu/szamok/varos/kappanyos [2021. 04. 05.]

esetében nemcsak a sírfeliratok, sírversek egészítik ki az emlékezés társadalmi folyamatát, hanem a sírjelek is. A különféle sírjelek előlépnek a hétköznapiság szürkeségéből, és műalkotássá nemesednek. Szobrokká, angyalokká, a XX. században pedig akár kortárs művészeti alkotássá. A falusi közösségek kollektív történeti emlékezési tere sokszor a temetőn kívül található. Például gyakoriak az első világháborús hősi halottaknak állított emlékművek stb.

Református vidékeken, a paraszti temetők gyakori eleme a fejfa. Erdélyben gyakoriak a (zsidóságra is jellemző) faragott sírkövek. A fejfák tartóssága rövid életű. Két generációval az elhunyt után a fejfa teljesen eltűnik, mert fokozatosan mélyebbre ásták, ahogy korhad el a földben lévő része. Ugyanakkor a parasztságra jellemző a reprezentálás is, például az épületek utcai homlokzatának a díszítése és a viselet. A vasárnapi templomi misék jó alkalmak voltak a reprezentálásra, ami az adott család gazdagságát fejezte ki. Fontos megemlíteni, hogy a puritán zsidó temetési szertartásokkal szemben a magyar parasztság temetkezési rítusa szimbolikájában és reprezentációjában is gazdag. Az elhunytat gyakran a legszebb ruhájába öltöztették fel, kezébe imakönyvet, rózsafüzért, pipát, pálinkát stb. is tettek. Folytonossága ez annak az ősi elgondolásnak, miszerint a halottnak ezekre szüksége lesz a túlvilágon.

A temető lehet az elsődleges kontextus értelmezésében emlékhely, az emlékezés része, ami a lokalitástól és az ott eltemetett emberektől függően lehet személyes vagy közösségi. A falusi temetők inkább a személyes emlékezet részei, és egy-egy rurális közösség két generációnyi tagjainak az emlékezetére építenek. Ezzel szemben a nagy sírkertek, mint a budapesti fiúmei úti, már a nemzeti Pantheon igényével lépnek fel. Kossuth Lajos, Ady Endre vagy József Attila nemcsak a személyes emlékezet részei, hanem a kollektív is. Teljes képet akkor kapunk a temetőről, ha ezeket a hatásokat egyszerre hagyjuk érvényesülni, és ez a befogadó egyéni kompetenciájától függ (iskolázottság, személyes kötődés, nyitottság, hajlam a transzcendensre és személyes befogadókészség). Az egyén iskolázottsága vagy műveltsége segíti szemiotikai értelmezését, amikor belép a temetőbe.

A temető olyan tér, mint minden más tér egy közösség térszövetében. Kunt Ernő is ír arról, hogy a temető holt faluként mása az élő falunak. Ezt szemiotikai és szociológiai vizsgálatokból határozza meg. A XX. században egyre erősebben érvényesült az az új szokás, hogy dízsírhelyet kapnak a közösség életéért sokat tevő személyek: köztisztviselőben álló orvosok, művészek vagy a gazdasági élet kiemelkedő egyéniségei. Ezt nagymértékben felülírta az intézményesített temetkezési kultúra, ahol a sírhelyek parcellákra oszlottak, és meghatározott helye és sorrendje lett a temetéseknek.

A rítus és az ünnep mint a kulturális emlékezet elsődleges szerveződésformái jelennek meg. Az emlékezés orális hagyománya fokozatosan adta át a helyét az intézményesülésnek. A temetőben található művészeti alkotások túlmutatnak a személyes biográfiai vagy lokális emlékezés keretein. A temető művészetének szemiotikai jelképrendszere biztosítja a közösség számára, hogy a jelen viszonya a múlthoz időtálló maradjon.

A halál tabusítása folyamatosan alakult ki, és a XX-XXI. század embere számára az elmúlás egyet jelent a teljes megsemmisüléssel és a félelemmel. A népi szokások között ezzel szemben

korábban még megtaláltuk a halállal való tréfálkozás hagyományát. Szokásaink része volt, hogy farsang alkalmával viccet csináltak a halottból és a halálból. Ezek a szokások értelmezhetőek korabeli konceptuális művészetként.

Összegzés

Gyakran említi a kurrens néprajzi szakirodalom is, hogy a merevnek tartott halotti szokások megváltoztak, és fokozatosan kikerülnek a közösség ellenőrzése és irányítása alól. Ebben a tanulmányban igyekeztem az általam fontosnak vélt változásokra fölhívni a figyelmet. További kutatások szükségesek ahhoz, hogy pontosabb képet kapjunk a társadalom és a temetők kapcsolatáról, és hogy milyen a viszonyunk a halálhoz vagy hogyan emlékezünk.